

СХІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. КОВАЛЬСЬКИХ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ ІМ. Д. І. БАГАЛІЯ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕЦЬКОГО НАН УКРАЇНИ

С Х І Д / З А Х І Д

Історико-культурологічний збірник

Випуск 13–14. Спеціальне видання

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ І ТОТАЛІТАРИЗМ:
ДОСВІД ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

За редакцією
Володимира Кравченка

Харків
ТОВ «НТМТ»
2009

Йорн Рюзен (Ессен, ФРН)

ЩО ТАКЕ ІСТОРИЧНА ТЕОРІЯ?

«Шляхетний розум є відяким основам.
І коли їх утверджено, Даб буде зростати»

Конфуцій

Проблема

Теорії — це твердження, які складним чином взаємопов'язані і які мають високій ступінь узагальнення. Теорії, поза сумнівом, відіграють вирішальну роль в усіх дисциплінах, що претендують на науковість (теоретична фізика). Наукова природа знання зчаста щільно пов'язана з характером і ступенем його златності до теоретизування.

Для історіографії⁷⁷ це, проте, є проблематичним. Зокрема, в античному світі, де тип теоретичного знання було розвинуто як складник, властивий західній культурі, уважалось неможливим теоретизувати в історіографії. Аристотель висловив тезу, що поезія є «більш філософською та важливішою, ніж історіографія, оскільки поезія розглядає загальне, а історіографія — конкретне. Загальне складається з речей, які, як уважають, є вищої якості, і чинять так тому, що це розумно й потрібно; поезія ж присвячує себе загальному й доповнює його конкретним. Конкретне концентрується на інформуванні про те, що зробив або відчув Алквіад»⁷⁸.

Може історичне знання бути теоретичним чи ні — це й досі контроверсійне питання. Щільно пов'язано з цією проблемою питання про наукову природу історіографії, її специфічні характеристики, її методологію, а також її відмінність від інших наук.

⁷⁷ Перекладено за виданням: Riisen J. What is Historical Theory?//Riisen J. History. Narration. Interpretation. Orientation. — New York and Oxford: Berghahn Books, 2005. — Pp. 77–92. Друкуємо за люб'язного дозволу Автора й видавництва «Berghahn Books».

⁷⁸ Автор паралельно вживає терміни «історіографія», «історичні дослідження» та «історія» як синоніми для позначання історії як академічної дисципліни. Щоб уникнути плутанини, для позначання історії як академічної дисципліни тут ужите термін «історіографія», який в окремих випадках (зі стилістичних міркувань) буде доповнено термінами «історичні дослідження» й «історія». (Прим. пер.)

Проблема теорії в історіографії функціонує на двох рівнях. Для ясності аргументації ці два рівні будемо розрізняти, хоча вони зазвичай є взаємозалежними.

На одному рівні теорія виступає як «метатеорія», тобто як рефлексія над історіографією, і таким чином сама перетворюється на окремий дискурс. На іншому — як «об'єктна теорія» (object theory), тобто як частина роботи, яку безпосередньо здійснюють в історичних дослідженнях. З метатеоретичної перспективи ми розглядаємо історіографію, її наукову природу, принципи історичного знання, правила історичних досліджень, історію історичної науки тощо².

Об'єктна теорія історіографії вивчає «реальну» історію, те, що трапилось у минулому. У даному разі питаннями є теоретичні твердження про часові зміни, що відбувалися з людьми та їх світом у минулому, загальний зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім, загальний опис історичних феноменів, складні гіпотези, що пояснюють історичні зміни й інші суміжні теми³.

На метаісторичному рівні історіографії можна дискутувати щодо таких питань, як, зокрема, чи може історія бути наукою? Чи використовуються теорії в історичних дослідженнях? Чи це дослідження має своїм результатом формулювання історичних законів, котрі використовують для пояснювання історії у власній науці? Об'єктом метатеорії є те, що відбувається в історіографії; її мета — проаналізувати теоретичні конструкції історіографії щодо того, яким чином ці конструкції плумачуть історію як предмет дослідження. Навіть більше, метатеорія покликана показати, що ці конструкції, як і принципи, що є в їхній основі, можуть бути викладені чітко та зрозуміло, а також проаналізовані, проінтерпретовані й перевірені.

«Теоретичне» мислення, отже, має бути відокремлено від «практики» здобування знання в ході історичних досліджень. Отже, теоретичне мислення передбачає отримання знання в рефлексивний спосіб; це мета, до якої історики (разом із філософами) мають прямувати — тобто зробити принципи, на які буде оперто їхню практичну працю, більш ясними та усвідомлюваними, щоб виконувати свою працю ще більш ефективно. Це дасть можливість історикам перевірити, захистити, розвинути та поліпшити свою аргументацію, що дозволить, своєю чергою, виконувати свою практичну працю на значно вищому рівні, ніж без цього знання⁴.

Наступні три питання ввіграють ключову роль у цій рефлексії. По-перше, чи залежить наукова природа історіографії від здатності наявного історичного знання теоретизувати? По-друге, чи має історіографія використовувати теоретичне знання про минуле людства, а якщо має, то яким чином вона буде це здійснювати? Нарешті, чи може історіографія самостійно генерувати таке теоретичне знання, і якщо так, то, знову, яким чином? Ці питання стосуються проблеми отримання наукового історичного знання, невід'ємною складовою якого є метатеорія. Коли ці питання розглядаються на метатеоретичному рівні, практичною метою дискусії є отримання знання в ході історичних досліджень, розвиток цього знання, його реконструкція та розширення.

Теорія як метатеоретична рефлексія про базові принципи: завдання та функції метаісторії (Historik)

Від часів античності разом з історіографією розвивалась теорія її базових принципів. Це теоретизування належало до царини риторики й було безпосередньо пов'язано з мистецтвом ведення історичних досліджень (historica). Проте від другої половини XVIII ст. історичне мислення почало перетворюватися на науку, що спричинило і зміни метаісторії (Historik). Дослідник усвідомив свою дисципліну й науку історичного мислення на метарівні як частину знання про своє завдання як історика. Це була своєрідна відповідь на очікування з боку істориків із практикою; проте це не обмежувалося лише характеристикою того, що роблять історики. Метаісторія пояснила та обгрунтувала нові принципи, що характеризували науку, і таким чином сприяла професіоналізації історіографії як академічної дисципліни. Вона визначила стандарти для історичного знання, контролюючи дотримання цих правил, які відтепер відрізняли історика як експерта від непрофесіоналів; дотримуючись цих правил, історіографія відтепер могла висувати претензії на отримання наукової істини та на специфічний культурний статус.

Метаісторія виконувала функцію рефлексії над обгрунтуванням та професіоналізацією історіографічних принципів у різний спосіб. На нашу думку, можна виокремити п'ять таких аргументаційних стратегій:

1. Метаісторія підтримала (гуманістичну) традицію риторики й естетики як важливих складових історіографії.
2. Метаісторія визначила знання, отримані в результаті історичних досліджень, як енциклопедичну сутність, що не має бути запереченою, а навпаки, потребує розширення й поглиблення.
3. Метаісторія, як методологія історичного дослідження, сформулювала правила, яких має дотримуватися історичне мислення, працюючи з історією (та її джерелами) з метою досягання постійного розвитку знання.
4. Метаісторія як епістемологія історії обгрунтувала науковий статус історії та визначила ризик, що відрізняють історію від інших наук.
5. Метаісторія як філософія історії визначила основні критерії, яких дотримується історичне мислення, коли воно викладає минуле людства доступно у вигляді історії, поєднуючи, таким чином, її безпосереднім зв'язком як із сучасністю, так і з майбутнім.

Ці стратегії зрідка використовували окремо; зазвичай вони з'являлися як поєднання різних аспектів історичного дослідження і висловлювалися чітко лише на формулювання певних принципів та поглядів. Метаісторія Й. Г. Дройзена³ отримала свій класичний статус саме завдяки проникливій систематизації, що охоплює всі згадані вище стратегії, так й інші аспекти, розвинені на їхній основі. Метаісторія Дройзена була винятковою саме завдяки своїй розлогій систематизації та високому рівню аргументації. Утім, вона все ж не може бути основою для обговорення базових принципів історичного дослідження сьогодні.

Метаісторія описує статус історичних досліджень як окремої дисципліни. Вона поєднує дві перспективи, які обидві є властивими історіографії: з одного боку, метаісторія аналізує принципи методологічної раціональності в історичних дослідженнях, які дозволяють визначати історію як науку поряд з іншими науками. З іншого боку, метаісторія розглядає ті характеристики історіографії, що відрізняють її від інших наук, аж надто від природничих наук, які вважають ідеалом та прикладом науковості.

В академічній традиції історизму (Historicismus) XIX ст. друга перспектива була панівною. Оскільки ідеалом науковості були точні (природничі) науки і цей ідеал був позитивістським, історіографію засновували на потребі проведення досліджень у методологічно коректний спосіб, з «історією» як специфічним об'єктом пізнання. Історіографія приходила до пізнання свого об'єкта шляхом «розуміння» (verstehen), що відрізняло історіографію від природничих наук, які визначали свій об'єкт «пояснюючи» (erklären) його. У теорії знання це ж розрізнення проводили за допомогою двох протилежностей: ідеографічний метод проти номотетичного методу або індивідуалізований метод супроти генералізованого.

Це розрізнення мало й надалі матиме важливе значення для відповіді на питання, чи може історіографія бути теоретичною. «Пояснення» та «узагальнення» використовують у науках, що отримують та використовують знання у формі теорій і які контролюють об'єкт свого дослідження. У «розумінні» та «індивідуалізації» теоретичне знання, навпаки, не відіграє жодної ролі (або його теоретичний статус є шідком іншим, ніж пояснення регулярностей). Зазвичай вважають, що історіографія не може і не має теоретизувати. Ця теза захищає методологічну автономію та особливий статус дисципліни.

Проте у межах цієї тези була спроба довести, що в історіографії присутня така ж методологічна раціональність, як і в природничих науках. Результатом стала поява та поширення теорій, що шукали легітимний метод отримання історичного знання.⁶

Дискусії⁶ щодо наукової природи історіографії та її специфічних рис досі притаманні стратегії, протилежні за своїм характером. Перша з них — аналітична теорія науки, що використовує парадигми раціонального пояснення (erklären), які можна застосовувати в усіх науках. Тут особливо важливе значення має модель раціонального пояснення Гемпеля-Оппенгейма⁷. У цій моделі номологічне знання (тобто знання, отримане з фактів, пов'язаних згідно з певними законами) має незаперечний авторитет, оскільки «раціонально» (тобто, у науковий спосіб) пояснювати факти можна лише за допомогою номологічного знання. Проти цього підпорядкування історіографії ідеальному науковому методу — методу, що походить від природничих наук, — зазвичай висувають тезу, що історичне знання, завдяки своїй специфічній природі, завжди має нарративну структуру⁸.

Це друга стратегія. Згідно з нею історичне знання слід пояснювати у специфічній історичній спосіб, тобто це має бути нарративне пояснення, пояснення оповіддю. Це пояснення має власну логіку, відмінну від логіки пояснення, що спирається на знання, отримане за допомогою законів.

Ця друга стратегія дозволяє висловити специфіку та індивідуальність історичного способу мислення. Натомість, у спробах обґрунтувати потребу пояснення в історіографії за допомогою теоретичних форм знання такі характеристики, як специфіка та індивідуальність, зазвичай трактують лише як негативне відхилення від взірця природничих наук, які пояснюють феномени, спираючись лише на закони.

Наративна природа історичного знання зчаста розглядається як додаткове ускладнення для його наукового потенціалу. Стверджується, що «нарація» як фундаментальне підґрунтя історичного знання є поетичним або риторичним актом мовлення, який жодним чином не може бути науковим. Такий підхід розміщує історіографію в царині мистецтва, а отже, ще більше віддаляє її від шляху унауковлення?

Проте це не доконечно є результатом того, що в історіографії важливу роль відіграє нарація. Наукова природа історіографії стає проблематичною лише у випадку, якщо трактувати цю модель пояснення в позитивістський спосіб, коли закони природничих наук відіграють ключову роль, як є єдина модель, що є науковою. Ми не можемо запровадити ці наукові закони за допомогою наративної структури історичного знання та передбачити майбутнє, спираючись лише на наше знання про минуле. Якщо ми використаємо більш загальні та гнучкі критерії науковості — принципи аргументованості, концептуального мислення, наявності методу — тоді ми зможемо визначити, як і наскільки аргументація у вигляді наративних форм історичного знання може бути науково обґрунтована та розвинена.

Зазвичай статус історіографії як окремої дисципліни ставить перед нами не лише згадані вище фундаментальні питання про специфічний тип історичної раціональності та наукову й методологічну природу цієї раціональності. Він також ставить цілий спектр питань, що стосуються комплексної структури історіографії як окремої дисципліни. Ці спеціальні питання може бути систематизовано, якщо історичні дослідження вдається структурувати у вигляді дисциплінарної матриці, в основі якої лежать пізнавальні принципи історичного мислення. Ці принципи, кожен принцип окремо і всі як цілість, становлять історію як окрему дисципліну.

Можна виокремити наступні базові принципи, внутрішня зв'язність яких становить історіографію як окрему дисципліну та академічний предмет:

1. Зацікавленість, від якої походить історичне знання, базовано на потребі людей орієнтуватися в практичному житті — потребі, що є визначальною для історичного мислення.
2. Зосередженість на минулому людства дозволяє розмістити «історію» у значущому зв'язку із сучасністю та майбутнім.
3. Принципи, що становлять історичний метод як набір правил емпіричного дослідження.
4. Принципи, що стосуються форм історіографії, у яких історичне знання, отримане в ході дослідження, спрямоване потенційним реципієнтам.

5. Принципи, що визначають функцію історіографії в сучасній культурі (що є *raison d'être* історіографії) — функцію орієнтування людей у плині часу.

Розглянувши принципи, що становлять історіографію у формі метаісторії, ми тепер, спираючись на ці чинники та внутрішній систематичний зв'язок між ними, проаналізуємо одну з центральних проблем історії як академічної дисципліни: як відбувається розвиток знання в цій дисципліні та яким чином це знання може бути практично використано в сучасній культурі.

Узагальнюючи, можна визначити наступні найбільш важливі теми дискусії докола дисциплінарної матриці історіографії та її специфічних функцій:

1. Провідною темою в дискусіях щодо того типу знання, що становить основний інтерес для історії як науки, є той факт, що це знання є залежним від точки зору, на якій базується історичне мислення.
2. Другим аспектом зазначеної вище теми є аналіз перспективності (*perspectivity*) та відносності історичного знання, які є наслідком цієї залежності.
3. Третім аспектом дискусії є вимога об'єктивності історичного мислення. Яким чином об'єктивність є можливою *vis-à-vis* залежності історичного знання від точки зору та певної перспективи¹⁰. У цьому аргументі підґрунтям певної точки зору вважають норми, що відображають позицію людини в соціальному житті. Ці норми обговорюють з огляду на питання про те «чи можна їх узагальнити» і чи є можливим критичне порівняння різних перспектив та їх розширення.

Тут постає питання: чи основні перспективи, з яких історіографія намагається відповісти на потреби людей у сучасності, спрямовують її у напрямку досвіду людей минулого¹¹? Це питання є важливим для статусу історіографії як академічної дисципліни. Воно стосується форми, у якій ці перспективи, через які події минулого стають як історією для сучасності, так і надією для майбутнього, можуть і мають бути включені в процес отримання наукового знання. Те, що такі перспективи існують, є незаперечним фактом. Вони позначають у минулому людства те, що (як історію) варто пам'ятати в сучасності, а також зберігати в сподіваннях щодо майбутнього.

Минуле людства ще не є власне історією. Сучасність має надати прихованому історичному характеру минулого статус історії. Цей статус структурують за допомогою історичних перспектив, про які ми згадували раніше. Проте важливим є питання, у якій формі ці перспективи мають представляти в межах історії як академічної дисципліни і яким чином їх мають правильно використати для отримання історичного знання. Саме тут постає проблема теоретизування в межах історіографії.

Сформульована таким чином проблема висуває на перший план уже знайоме нам питання, чи є історичне мислення науковим і, головне, чи можливо теоретизувати щодо центральних історичних перспектив, крізь призму яких ми бачимо минуле людства. З наукової точки зору ці перспективи можуть виступати у вигляді теорій лише тоді, коли предмет історіографії послідовно визначено та структуровано

¹⁰ *Raison d'être* (фр.) — підстава буття. (Прим. пер.).

як «історію». Коли ці перспективи не можна теоретизувати, вони можуть слугувати лише як елементи риторичної та поетичної презентації. Науковий статус історіографії буде в такому разі лише зайвим ускладненням.

Наразі залишається відкритим контраверсійне і не часто обговорюване питання про те, яку форму має набувати теоретизування щодо цих перспектив. Чи ці теорії мають цілком відмінну структуру, якщо порівнювати з іншими науками, які отримують знання за допомогою законів і використовують теорії для пояснення та прогнозування? Якщо історичне мислення має глибинну наративну структуру, є цілком зрозумілим, що теорії його основних перспектив також мають наративну форму. Проте це ще досі не цілком усвідомлюють.

Питання теорії з необхідністю приводить нас до третього складника дисциплінарної матриці — тобто, до правил історичного дослідження. Історизм канонізував три основні принципи ведення систематичного дослідження, що утворюють багатоаспектну єдність «історичного методу». Це евристика, критика джерел та інтерпретація, які послідовно слідують одне за одним. Ці три операції активують процес історичного дослідження, забезпечуючи прогрес в отриманні історичного знання. Згалавна вище проблема теоретизування в межах історіографії має обов'язково відображати, як і яку роль відіграють теорії у стосунках між евристикою й критичизмом та історичною інтерпретацією¹².

Оскільки історіописання стало об'єктом історичних досліджень, питання принципів історичного методу стало також питанням форм історіографії. У зв'язку з ключовим питанням теоретизування та його здатності забезпечувати історичне знання критеріями та перспективами до історичних досліджень було запроваджено важливу тему, а саме переоцінку важливості різних форм історіографії¹³.

Принципи, згідно з якими історичному знанню надано певної форми, стали також важливими для надання значення історії та перетворення подій минулого на історії для сучасності й майбутнього¹⁴. Історіографічну форму почали розглядати як конститутивний складник, що надає значення історичному знанню, отриманому в ході дослідження. Писання історії почали розглядати не лише як одну з функцій дослідження, але як окремий складник праці історика, що має своє коріння не лише в процесі досліджування.

Питання когнітивної структури цієї операції наразі залишається відкритим, як і питання її зв'язку з пояснювальними теоріями та методологічними принципами емпіричних досліджень.

Функціональний аспект писання історії став темою, довкола якої вибудовувати фундамент метаісторії. Якщо науку розуміти лише як техніку історичних досліджень, питання практичної функції історичного знання слід розглядати як проблеми поза межами предмета історії, хоча практичне зашкавлення працею історика все ж лишається. Функціональний аспект історичного знання стає дедалі важливішим. Водночас зростає зацікавленість і аудиторією, до якої звертається історик. Потенційних споживачів історичних праць відтепер розглядають як необхідних учасників процесу структурування історіографії, а їхній вплив на цей процес аналізують на метаісторичному рівні.

Варто згадати також про питання, що стало важливою темою для дискусій в іншій академічній складовій історіографії — у дидактиці історії. Це питання про те, яким чином історія як академічна дисципліна може маніпулювати знанням, яке вона отримує. Питання у даному разі полягає в тому, чи можливо розробити критерії для оцінювання коректного та некоректного використання історичного знання? Раніше дидактику історії розглядали лише як техніку, що є своєрідним додатком до власне продукування наукового знання; її використання, як уважалося, перебуває поза межами науки.

Спільно з розвитком метаісторичних досліджень дидактика історії останнім часом остаточно сформувалась як окрема дисципліна¹⁵. Тепер, коли історичне знання сформувало власну ідентичність у соціальному контексті історіографії і коли процес формування ідентичності розглядають як процес навчання, функціональний аспект історіографії у вигляді рефлексії над дидактикою історії став невід'ємною складовою метаісторії.

Рівні теоретизування

У процесі отримання історичного знання теоретизування відбувається на кількох рівнях. Дещо спрощуючи, ми можемо виокремити три основні рівні: перший — рівень базових принципів; другий — рівень спеціальних парадигм історичної інтерпретації; третій — проміжний рівень загальної періодизації.

Перший рівень

На цьому найглибшому рівні формують базові принципи. На цьому рівні певне поле знання, поле, яке зазвичай називають «історією», відкривається для концепцій. Це поле, у межах якого історики розглядають людські досвіди минулого як об'єкти, має бути досліджено й описано у вигляді значущої історії.

Й. Г. Дройзен уважав, що на цьому найглибшому рівні історичного теоретизування ключовим є наступне питання: «Яким чином історія конструюється на основі подій?» Цім питанням він слушно висловив спостереження, що часові події в людському світі не набувають специфічного статусу історичних лише тому, що вони є частиною минулого — події минулого не стають автоматично об'єктами історичного дослідження. Раніше, необхідною є наявність низки умов для того, щоб ці події могли б бути описані у вигляді історії. Ідеться про умови, що стосуються значущого зв'язку цих подій із сучасним досвідом та очікуваними щодо майбутнього істориків та їх аудиторії.

Ці умови можна умовно поділити на три складники — зміст, форма та функції історичного знання¹⁶.

Щодо змісту, то ключовим тут є з'ясування внутрішнього зв'язку між минулим, сучасним і майбутнім. Цей зв'язок використовують як загальний критерій для задавання історичних обмежень плину часу та надавання значення досвіду минулого. Добре відомими прикладами зв'язності є такі поняття та вирази, як «прогрес», «розвиток», «еволюція», «процес» і «згідно із законами». Цю зв'язність різних хронологічних періодів аналізують у теоретичних дискусіях за допомогою категорії «тяглість»

(continuity)¹⁷. Отже, коли історію визначають у термінах змісту, маємо розрізнення між специфічно історичним досвідом та іншими досвідами. Це визначення дозволяє окреслити обсяг історичного знання, формулюючи спосіб, у який це знання маємо досліджувати. Таким чином, різні стратегії мислення ведуть до концепту «історії» як моделі для того, що може бути історично пізнано. Це дозволяє організувати досвід змін у часі людей та їхнього світу в минулому: філософія історії на загальному рівні формулює значущу зв'язність змін у часі людей та їхнього світу (найбільш відомий приклад — це філософія історії Гегеля); історична антропологія розглядає специфічні елементи людських дій та страждань і виводить з них загальні характеристики історичного часу (добре відомими прикладами є теорія Якоба Буркгардта про три сили та шість зв'язків¹⁸ та розділ Фюєрбаха у «Німецькій ідеології» Маркса й Енгельса); історичний матеріалізм сформулював систему загальних законів історичного часу, сфери дії яких поширюється на минуле, сучасне й майбутнє.

Щоби визначити мислення та знання як специфічно історичні з точки зору форми, потрібен інший спосіб концептуалізації. «Історія» — це не лише зміст певних історичних тверджень, її визначають також і за допомогою форми цих тверджень. «Тяглість», тобто зв'язність досвіду, є категорійним визначенням для історичних змістів; аналогічно «нарація» є категорійним визначенням для історичних форм. У сучасних дискусіях поняття «нарація» характеризує форму, дану в мисленні, та знання, що може бути визначено як специфічно «історичне». Цей категорійний критерій указує, що мислення є історичним, коли його результатом є історія, заснована на наративних актах мовлення.

Цей критерій є надто загальним та абстрактним, і може бути у різний спосіб розвинений в теорію історичних форм. Відомим прикладом теорій такого типу для донаукового етапу розвитку історіографії є риторика або поетика історіографії, зокрема, як наголошував Георг Готфрід Гервінус¹⁹, риторика є типологією історіографічних форм презентації або типологією можливостей презентувати історичну інтерпретацію (Дройзен, Нішце²⁰, Вайт²¹, Рюзен²²). За допомогою концептуального аргументу теорії цього типу відкривають простір, у якому історичне знання може бути викладено історіографічно. Ці теорії розглядають, зокрема, як має досліджуватись аудиторія історика: аналізують якість історичного тексти з точки зору теорії мистецтва; висвітлюють багатоманітність історичних форм та їхній зв'язок з досліджуваним історичним досвідом; аналізують чинники, що впливають на лінгвістичну продуктивність історика.

Нарешті, теоретизування щодо історичного знання полягає насамперед у визначенні його функцій. Культурна функція історіографії не є лише зовнішньою, а значною мірою є безпосередньою частиною праці історика (як у вигляді несвідомих припущень, заснованих на потенційних очікуваннях реакції аудиторії, так і у вигляді свідомих, педагогічних або політичних настанов). Історичне знання (частково) визначають потребою орієнтуватися в сучасних проблемах. Це впливає на характер дисциплінарних дискусій істориків. Сучасні потреби визначають, що саме буде вважатися на рівні культури значущою історією. Саме тут міститься функціональний

критерій, яким керуються в процесі отримання історичного знання, і який має своє коріння в «історичній ідентичності»: з історій, які презентують досвід минулого в категоріях, прийнятно пов'язаних з сучасним та майбутнім, люди формують уявлення про себе, зважаючи на часові зміни їхнього світу та їх самих. Ці уявлення про діахронічний вимір їхньої суб'єктивності є складниками їхньої індивідуальної та соціальної ідентичності. За допомогою цих уявлень вони доходять згоди із собою щодо того, ким є інші люди, з якими їм доводиться жити.

Теоретичні пояснення цього типу особливо надаються для створення придатних форм саморозуміння поколінняєвих змін. Національна ідентичність як динамічний, інтеграційний чинник постійно присутня в сучасних суспільствах завдяки історичній освіті, яку організовує держава. Ця ідентичність, отже, має педагогічний і політичний виміри. У таких випадках історичну свідомість формують у перебігові процесів соціалізації та індивідуалізації. Вони забезпечують тяглість культурного життя певного суспільства зсередини. Концепції історичної освіти в різних (історичних, естетичних, дидактичних) формах описують ці процеси.

Другий рівень

Історичні категорії визначають межі можливого змісту, форми та функції історичного мислення, а також організовують його концептуально. Ментальні процедури історичної свідомості засновано на цих категоріях, проте вони все ж більшою чи меншою мірою керуються власними теоретичними директивами. Ці директиви не організовують всі терени можливої історії, а лише терени реальної історії. Вони виокремлюють ці терени серед загалу та характеризують хронологічні періоди та чинники, що є визначальними або «типовими» для них. У цьому разі йдеться про очевидні схеми історичної інтерпретації, за допомогою яких дані, отримані в ході опрацювання джерел, так звані факти минулого, можна згуртувати у вигляді значущих історій. Ці схеми мають характер концептуальних конструкцій, за допомогою яких досвід минулого може стати сучасним у вигляді історичного часу. Вони є реальним осердям теоретизування щодо історичного знання; вони визначають, яким чином джерельні знахідки можна розвинути в певний спосіб за допомогою знання абстрактної та загальної зв'язності часів. Тому вони є також основою для подальших рефлексій. Вони підтверджують інтелектуальну владу та чіткість історичного категоризування; вони перекладають категоріальні можливості історій — історій, які є істинними щодо досвіду, які є значущими та які можуть бути предметом комунікації — в інтелектуальні форми, що забезпечують їхню відповідність сучасним поточним процесам. Вони здобувають конкретний історичний досвід із джерел та переносять отримані факти в ширше поле часових подій, не згадуються у джерелах, проте надають джерелам їхню цінність, їхню історичну якість та їхній статус як носіїв того, що саме конкретно трапилося в минулому.

Характер, статус та функції загального знання, яким володіють історички для розвитку специфічно історичного змісту джерел, є контраверсійним питанням в іс-

торіографії (як і в філософії). Та все ж незаперечним є те, що існують концептуальні елементи, за допомогою яких інформаційний або фактуальний зміст джерел може бути історично пояснено та інтерпретовано. Ці елементи є визначальними в одиниці та організації інформації джерел у специфічні історичні епізоди.

Третій рівень

На третьому рівні ідеї є єдиною ланкою між фундаментальним рівнем теоретизування й рівнем, на якому функціонують структури, що використовують для історичної інтерпретації джерел. Широкі перспективи історичного розвитку, що накреслюються цими ідеями, уже стосуються реальної історії, а не історичних імовірностей або потенційної історії. Вони стосуються історичної періодизації, яка є єдиною ланкою між різними концепціями часу — часом, що був об'єктом теоретичної рефлексії в межах різних структур інтерпретації, та іншими часами поза межами цих структур. Мета — точне визначення статусу часу, що існує в межах загального історичного досвіду. Ці критерії періодизації категоризують панівні сучасні та майбутні очікування («не більше» та «ще ні») у представлення плінності часу («тяглість») і таким чином надають можливість якісно розрізнати різні хронологічні періоди. Найвідомішою періодизацією є поділ на античність, Середні віки й модерний період. Проте ця періодизація все ж є сумнівною з огляду на емпіричні та теоретичні дані, отримані в процесі історичних досліджень.

Періодизації відіграють важливу роль у теоретичній роботі в межах історіографії, коли теоретичні концепції глибинних часових процесів чи широких історичних розвитку поєднано з сучасними очікуваннями того, що якісно нове майбутнє може стати реальністю завдяки досвіду минулого.

Це особливо слушно щодо марксизму-ленінізму. Тут було розроблено одну з найбільш специфічних періодизацій, сформульовану у вигляді загальної теорії історичного розвитку (з претензією на прогностичну силу). Ця теорія вивокремлює п'ять основних епох в історії людства: примітивне суспільство, рабовласницьке суспільство, феодалізм, капіталізм та соціалізм. Кожну епоху подано як формацію специфічного типу суспільства. Окремі епохи, таким чином, поєднано — за допомогою категорії передбачуваного прогресу — у колективні презентації історичного часу як однозначного майбутнього, що, поза сумнівом, передбачає і певне спрямування вчинків людей.

Основна проблема цієї періодизації полягає в тому, що окремий час (у межах європейської історії) узагальнено в історію як таку й одна інтерпретація сучасності (позиція в сучасності) та одне очікування щодо майбутнього набувають категоричного (абсолютного) значення. Інші досвіди, точки зору, пояснення та очікування, таким чином, дискриміновано та позбавлено потенціалу розвитку в межах досвіду і спрямування людей у русі часу. З іншого боку, відмова від періодизації призводить до того, що горизонти історичного досвіду затьмарюються, а історичне знання втрачає свою здатність орієнтуватись щодо практичних потреб сучасного життя.

Питання про природу та межі теоретизування в історіографії залишається дискусійним. Ступінь, до якого історичне мислення здатне теоретизувати, а також питання про те, до якої міри історичне дослідження може бути теоретичним, не є буденними питаннями для праці історика. Ці питання не є також незаперечною частиною саморозуміння людей, котрі працюють у цій галузі. Утім, тенденції та поштовхи до розвитку в напрямку теоретизування було започатковано в ході розвитку історіографії. Аналіз цих тенденцій дозволить краще зрозуміти наше сучасне становище та чіткіше сформулювати найбільш нагальні проблеми.

Теоретична рефлексія щодо праці істориків здійснювалась ще до унауковлення історичного мислення та історіографії: риторика аналізувала форми історіографії з перспективи їхніх літературних властивостей та їхньої здатності орієнтувати людей щодо практичного життя. Поштовхи до розвитку в напрямку унауковлення історичного мислення наприкінці XVIII—на початку XIX ст. не спричинився до послаблення цього риторичного теоретизування, проте, виявив нові категорійні можливості, пов'язані зі змістом історичного мислення. Відтепер «історія» могла розумітись як комплексне ціле і як зв'язний об'єкт історичного пізнання. До цього існувало чимало окремих історій, що змальовували різні хронологічні періоди. Ці історії пов'язувались презентацією часу, значущою лише в межах релігії, що, утім, не означало трактування чи розуміння цих історій як «історій»²³.

Остаточне утвердження такого об'єкта пізнання супроводжувалось якісною зміною авторитетних та значущих критеріїв історичного мислення. Інтерпретацію досвіду минулого не було більше пов'язано з поданням численних історичних прикладів загальних правил поведінки і з демонстрацією того, як ці приклади ймовірно застосують на практиці. Надання значення часовому досвіду за допомогою прикладів було замінено на надання досвіду історії з генетичної перспективи: досвід минулого відтепер трактували та інтерпретували з перспективи загального історичного розвитку людства; минуле, сучасне та майбутнє стали пов'язані динамічним розвитком, який найбільш влучно може бути викладено за допомогою фундаментального історичного поняття «прогресу».

Цей тип теоретизування, у якому «історія» є специфічним типом наукового знання, належить до базових припущень історіографії та залишається активованим лише у вигляді імпліцитних гіпотез. У початковій періоді унауковлення (за доби пізнього Просвітництва) реальна праця в галузі теорії здійснювалась у межах дискусії щодо «плану» історіографії (Гаттерер)²⁴, коли розглядалась можливість свідомого руху від «сукупності» різних історій до «системи» всеосяжної універсальної історії (Шльоцер)²⁵. Проте ці теоретичні концепції не були остаточно розвинуті й не використовувались як дослідницькі інструменти; вони обговорювались лише як форми представлення, хоча і з певними (все ще неусвідомлюваними) наслідками щодо рішення про те, що може й має розглядатись як зміст історії.

Доти, доки історики спрямовували свою увагу насамперед на перебіг взаємодії між людьми і дивились на час з однієї перспективи, а саме з перспективи дії і того, який вплив на неї мають наміри акторів, не було задекларовано чіткої потреби в теорії аналізу джерел. Щого не було зроблено й до сьогодні. Уважалось, що дослідження у межах цієї перспективи зможе забезпечити досягнення розуміння того, що трапилося в минулому. Проте таке дослідження не вимагало чогось більшого, ніж буденне знання про зв'язок між намірами й реалізацією певних дій.

Однак протягом доби історизму здійснювалось повноцінне серйозне теоретизування щодо внутрішнього зв'язку часової послідовності подій із певною значущою цілістю. Історизм припускав, що перебіг взаємодії між людьми упорядковується певними ідеями, у яких культура формувалася людськими діями. Саме через це впорядкування час набуває свого специфічного історичного характеру. Оскільки дія цих ідей становить «історію» як зміст історичного знання на рівні інтенціонального регулювання діяльності людей, слід було сформулювати ці історичні припущення у вигляді теорії. Отже, було запропоновано аналізувати діяльність на підставі намірів, що визначають певні дії. Утім, теоретизування щодо істористської концепції ідей ускладнювалося критичною настановою історіографії щодо ідеалістичної філософії історії, яку цікавила лише історія як ідеальна субстанція часового розвитку і яку неможливо було узгодити з історіографією як академічною дисципліною. З метою захисту джерельних досліджень історико-філософське теоретизування було відкинута як таке, що суперечить емпіричному аналізу джерел (хоча, насправді, воно таки передбачало джерелознавчі дослідження).

Навіть імпліцитне використання теорій в історичних дослідженнях стало проблематичним, коли припущення історизму — припущення, які як теорії впорядковували історичні дослідження, — втратили свій статус основного критерію історичної інтерпретації. Це стало ще більш проблематичним, коли соціальні науки утвердились серед історичних досліджень, вимагаючи водночас теоретичного статусу для отриманого ними знання. Значення цього знання для історіографії вже не могло бути цілковито заперечено.

Оскільки дисциплінарні потреби в чіткій моделі історичної інтерпретації зростали, проблема теорії в історіографії знову поставала на порядку денному. Поява цієї проблеми була неминучою, якщо історичне мислення хотіло впоратися зі значними змінами у сприйнятті часу: часові зміни відчувались як зміни в умовах життя, що не могли бути більш адекватно пояснені свідомими намірами індивідуальних акторів. Існування анонімних мотивів поза межами цих намірів змусило історіографію уважніше придивитися до себе; нові концепції для інтерпретації історичних досліджень стали вкрай потрібними.

Сформульована таким чином проблема теорії може розглядатись як з точки зору форми, так і змісту. Під кутом зору форми метою є розробити теоретичні схеми посилення на історичну інтерпретацію як робочий концепт в емпіричних дослідженнях. Якщо розглядати зміст, то метою є зробити зрозумілими чинники часових змін, що відбуваються з людством та його світом, за допомогою згаданих вище схем посилення, для того щоб бачити зміни не лише у світі намірів, що супроводжують дії. Оскільки

історіографія вже протягом тривалого часу відповідає обом цим вимогам (хоча і в різній, навіть до сьогодні дискутований спосіб), вона виходить поза межі, встановлені історизмом для дисциплінарного використання теорії.

Під кутом зору форми було розроблено різні стратегії, що мали за мету запровадження теоретичних елементів у дослідження історичної інтерпретації. Двома найвідомішими формами використання теорії для інтерпретації джерел є процеси генерування та використання ідеальних типів, які розробили, проаналізували з методологічної точки зору та практично застосували Макс Вебер, Отто Гінце (Otto Hinze) й інші; та історичний матеріалізм, у межах якого було створено теорію про розвиток історії згідно із законами і який передав марксистсько-ленінською орієнтацію як специфічний дослідницький інструмент у розпорядження історіографії.

Якщо розглядати справу під кутом зору змісту, примус до теоретизування — який вивів історіографію поза межі істористської концепції науки — спрямовує історичну перспективу в напрямку глибинної структури часових процесів, у яких структурні умови дій визначають часові зміни людей та їхнього світу. Економічні й соціальні чинники людського життя, які в межах ідеалістичної концепції історії трактують як периферійні історичні події, або, навіть, як природні умови, тепер розглядають як невід'ємні складники історичного знання. Історичну зміну розглядають нині не як короткотривалу подію, що раптово переривається, а як довготривалий процес структурних змін.

Цей розвиток привів до формування типових для ХХ ст. рис історіографії та заочаткував сучасне історичне мислення.

¹ Aristotle. Poetik. Griechisch/Deutsch/Transl. and ed. by M. Fuhrmann. — Stuttgart, 1982. — Pp. 9, 1451b. В академічному російському перекладі 1983 р. цей уривок має такий вигляд: «Поэтому поэзия философичнее и серьезнее истории, ибо поэзия больше говорит об общем, история — о единичном. Общее есть то, что по необходимости или вероятности такому-то [характеру] подобает говорить или делать то-то; это и стремится [показать] поэзия, давая [героям вымышленные] имена. А единичное — это, например, что сделал или претерпел Алкивиад» (переклад М. Л. Гаспарова). Див.: *Аристотель. Сочинения в 4-х томах.* — М., 1983. — Т. 4. — С. 655. (Прим. пер.)

² У німецькій мові на позначення теорії цього типу вживають термін *Historik*, тоді як в англійській більш поширеним є термін «metaісторія»: *Ankersmit F. R. Denken over Geschiedenis. Een Overzicht van Moderne Geschiedfilosofische Opvattingen.* — Groningen, 1986; *Lorenz C. De Constructie van het Verleden. Een Inleiding in de Theorie van de Geschiedenis.* — Amsterdam, 1987; *Lorenz C. Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in die Geschichtstheorie/Beiträge zur Geschichtskultur.* — Köln, 1997; *Meran J. Theorien in der Geschichtswissenschaft. Die Diskussion über die Wissenschaftlichkeit der Geschichte.* — Göttingen, 1985. Бібліографічна інформація є в спеціальних числах часопису «History and Theory», а також у: *Berding H. Bibliographie zur Geschichtstheorie.* — Göttingen, 1977.

³ Див.: *Theorien in der Geschichtswissenschaft/Eds. J. Rüsen and H. Süssmuth.* — Düsseldorf, 1980; *Kocka J. Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte. Vorschläge zur historischen Schichtungsanalyse/Geschichte und Gesellschaft.* — 1975. — № 1. — S. 9–42;

Kocka J. Theorieorientierung und Theorieskepsis in der Geschichtswissenschaft//Historical Social Research. — 1982. — Vol. 23. — Pp. 4–19.

⁴ Rüsen J. Historische Vernunft. Grundzüge einer Historik I: Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft. — Göttingen, 1983; Rüsen J. Rekonstruktion der Vergangenheit. Grundzüge einer Historik II: Die Prinzipien der historischen Forschung. — Göttingen, 1986; Rüsen J. Lebendige Geschichte. Grundzüge einer Historik III. Formen und Funktionen des historischen Wissens. — Göttingen, 1989.

⁵ Droysen J. G. Historik: Rekonstruktion der ersten vollständigen Fassung der Vorlesungen (1857), Grundriss der Historik in der ersten handschriftlichen (1857/1858) und in der letzten gedruckten Fassung (1882). — Frommann-Holzboog, 1977. — В. 1. Цей том містить, помертно надруковані лекції, які Дройзен писав від 1857 р. «Нарис» цих лекцій, що Дройзен читав своїм студентам, також перекладено англійською: Droysen J. G. Outline of the Principles of History. — Boston, 1893 (перевидано 1967 р.). (Див. також нещодавній російський переклад: Дройзен И. Г. Историка. — СПб., 2004. — Прим. пер.)

⁶ Philosophical Understanding and History/Ed. by W. H. Dray. — New York, 1966; A New Philosophy of History/Ed. by F. Ankersmit and H. Kellner. — Chicago, 1995.

⁷ Hempel C. G. The Function of General Laws in History//The Journal of Philosophy. — 1942. — Vol. 39. — Pp. 35–48.

⁸ Danto A. C. Analytical Philosophy of History. — Cambridge, 1968; Ricoeur P. Time and Narrative. — Chicago, 1984–1988. — Vol. 1–3; White H. Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation. — Baltimore, 1987; Hughes H. S. History as Art and as Science. Twin Vistas on the Past. — New York, 1965.

⁹ Найважливішою книгою в цьому аспекті є «Метаісторія» Вайтра: White H. Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. — Baltimore, 1973.

¹⁰ Див. також: Objektivität und Parteilichkeit//Beiträge zur Historik/Ed. by R. Kosellek, W. Mommsen, J. Rüsen. — Munich, 1977. — Vol. 1.

¹¹ Theorie und Erzählung in der Geschichte//Beiträge zur Historik/Ed. by J. Kocka, Nipperdey. — Munich, 1979. — Vol. 3.

¹² Historische Methode//Beiträge zur Historik/Ed. by C. Meler, J. Rüsen. — Munich, 1988. — Vol. 5.

¹³ Оглядлив. у: Theorie der modernen Geschichtsschreibung/Ed. by P. Rossi. — Frankfurt am Main, 1987; Bann S. Analysing the Discourse of History//Bann S. The Inventions of History: Essays on the Representations of the Past. — Manchester, 1990. — Pp. 33–63; New Perspectives on Historical Writing/Ed. by P. Burke. — Cambridge, 1989. Бурхміні дискусія розгорнулася докола теоретичної статті Лоренса Стоуна: Stone L. The Revival of Narrative: Reflections on New Old History//Past and Present. — 1979. — Vol. 85. — Pp. 3–24.

¹⁴ White H. Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. — Baltimore, 1973; White H. Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism. — Baltimore, 1978; White H. Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation. — Baltimore, 1987.

¹⁵ Rüsen J. The Didactics of History in West Germany: Towards of a New Self-Awareness of Historical Studies//History and Theory. — 1987. — Vol. 26. — Pp. 275–286.

¹⁶ Rüsen J. Der Teil des Ganzen. Über historische Kategorien//Rüsen J. Historische Orientierung. — Köln-Wien, 1994.

¹⁷ Baumgartner H. M. Kontinuität und Geschichte. Zur Kritik und Metakritik der der historischen Vernunft. — Frankfurt am Main, 1972.

- ¹⁸ Burckhardt J. Force and Freedom: Reflections on History. — Michigan, 1964 («Три сили», «Сильна для трьох сил»).
- ¹⁹ Gerwinus G. G. Grudzüge der Historik (1837)//Gerwinus G. G. Schriften zur Literatur. — Berlin, 1962. — S. 48–103.
- ²⁰ Nietzsche F. Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben (Unzeitgemäße betrachtungen, zweites Stück)//Nietzsche F. Sämliche Werke, Kritische Studienausgabe in 15 Einzelbänden. — Munich, 1988. — B. 1. — S. 243–334.
- ²¹ White H. Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. — Baltimore, 1973.
- ²² White H. Metahistory..., розділи 1 і 2; Rüsen J. Die vier Typen des historischen Erzählens... — S. 153–230.
- ²³ Див.: Koselleck R. Historia Magistra Vitae//Koselleck R. Vergangene Zukunft. Zur Semantik Geschichtlicher Zeiten. — Frankfurt, 1979. Див. українське видання: Козеллек Р. Historia Magistra Vitae. Про втрату чинності крилатого вислову на тлі зрушень історії нової доби//Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу/Перекл. з нім. В. Швед. — К., 2005. — С. 23–43. (Прим. пер.).
- ²⁴ Gatterer J. C. Vom historischen Plan und der darauf sich gründenden Zusammenführung der Erzählung//Allgemeine historische Bibliothek. — 1767. — B. 1. — S. 15–89; Передруковано в: Theoretiker der deutschen Aufklärungshistorie/Ed. by H. W. Blanke, D. Fleischer. — Stuttgart; Bad Cannstatt, 1990. — B. 2. — S. 621–662. Про Гаттерера див.: Reill P. H. History and Hermeneutics in the Aufklärung: The Thought of Johann Christoph Gatterer//Journal of Modern History. — 1973. — Vol. 45. — Pp. 24–51.
- ²⁵ Schlözer A. L. Vorstellung einer Universalhistorie. — Hagen, 1990 (репринтне видання оригінальної праці 1772 р.). Про теоретизування щодо базових принципів історичного дослідження в пізній період німецького Просвітництва, див.: Theoretiker der deutschen Aufklärungshistorie/Ed. by H. W. Blanke, D. Fleischer. — Stuttgart; Bad Cannstatt, 1990. — B. 1-2; Reill P. H. Science and Science of History in the Spätaufklärung //Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert/Ed. by E. Bödeker. — Göttingen, 1986. — S. 430–451.

Переклад з англійської Володимира Склокіна

Jörn RÜSEN

What is Historical Theory?

In this paper German researcher of philosophy of history analyzes the role of theory in historical studies. Author's argument is that theory in historical studies functions in two ways: as 'metatheory' (i.e. as reflection of condition and nature of historical studies), and as the 'object theory' (i. e. as the part of work being done in historical discipline itself). Also the general trends of discussions in the field of 'metatheory' in XIX–XX cent. are examined. Author outlines three levels of theoretical thinking in historical studies: the level of basic principles, level of specific paradigms of historical interpretations, and intermediate level of general periodization.